

ЗА КОНСЕРВАТИВНИЯ ХАРАКТЕР НА ЕВТИМИЕВАТА РЕФОРМА*

Ангел ДАВИДОВ (Велико Търново)

Когато формулирах темата за доклада си, в организационния комитет на Симпозиума ми беше направена бележка: „Не трябва ли „консервативен“ да бъде поставено в кавички?“ очевидно с презумпцията, че така може да се хвърли сянка върху Евтимиевото дело. За да избягна двусмислието и неяснотата, още в началото ще кажа, че няма кавички.

Споровете около характера на Евтимиевата реформа имат повече от стогодишна история¹, те водят началото си още с оформянето на евтимиеведението като направление в медиевистиката. Оценка за реформата често са диаметрално противоположни – от възхвала и възвеличаване до пълно отричане, от детайлно вникване в нейната същност до опростенческо противопоставяне „прогресивна или реакционна“. Като един от основните критерии при тази оценка е и ролята на консервативното начало както в теоретичен аспект така и, главно – в практическото осъществяване, приложение на изходните художествено-творчески концепции.

В тази връзка с настоящия доклад се включвам още веднъж в дискуссионната проблематика на Търновската книжовна школа, в прастарата дискусия по Евтимиевата реформа, като взема отношение по следните въпроси: 1) Проведена ли е била в действителност от Евтимий и неговите последователи реформа и какъв е бил нейният характер; за консервативния характер на тази реформа. 2) Какво предстои по-нататък в областта на научните изследвания на проблема – като задачи и методология.

1. Повечето изследвачи се обединяват около становището, че Евтимий и неговите последователи наистина са работили като реформатори и то съвсем съзнателно, целенасочено. Реформата на Евтимий е продължителна дейност, осъществявана в две направления – едновременно

* Докладът се отпечатва със съкращения – бел. авт.

с поглед към миналото и с поглед към настоящето, към тенденциите на развитие (главно по отношение на езика). Тези две направления не могат да се квалифицират опростенчески като съотношение „минало“ – отрицателно : „ново“ – положително. Придържането към старината, афинитетът към традициите има своята мотивировка, тъй както съобразяването с развойните тенденции има своето обяснение – това са две страни на едно и също явление. Основните характеристики на реформата са спое ни в хармонично единство, при което всяка нейна страна (както традиции, така и иновации) е дълбоко основана.

За някои изследвачи много често консерватизмът, консервативното начало се счита за отрицателна черта в противовес на прогресивното, което носи положителен знак.

Наблюдаваме своеобразно преплитане на опозициите „консервативно – прогресивно“, „старо – ново“, „назадничаво – напредничаво“. И някъде в изплетената от тези словесни двойки люлка се мята неразбрано понятието „реформа“, разбирано от някои „като революция, като унищожаване на всичко старо и създаване на нещо ново, съвършено различно от старото“². Основателно Ив. Харалампиев, от когото е този цитат, говори за необходимостта все пак да хвърлим поглед върху тълкуването на понятията в речниците. Това наистина е нужно, тъй като нещата не са „съвсем пределно ясни“. Ето общоприетото тълкуване: „Реформа – преобразование, преустройство, нововъведение“ (Андрейчин, Л. и др. Български тълковен речник. III изд., С., 1976); Grand Larousse, т. VI, 1977 посочва няколко значения за този термин, между които като основно значение за „реформа“ четем: „I. Действие за изменение, промяна в положителен смисъл“. Пак там, макар и в друга семантична плоскост „реформа“ се свързва с *retour*. И така, понятието „реформа“ се тълкува винаги като нещо ново спрямо досега съществуващото. Това ново обаче може да бъде не само появилото се и зафиксирано за пръв път, но и забравеното старо, с други думи – връщане към миналото, към старината. Реформа означава преди всичко промяна, която може да бъде насочена както напред (по-често), така и назад, към миналото. Тези разсъждения, отнесени към делото на търновския патриарх и неговия кръг (предшественици, съвременници и последователи), ни дават основания да определим това дело като реформаторско и убедено и мотивирано да приемем, че реформа е проведена. И дори никъде да не употребим термина „реформа“, „реформаторска“, цялата Евтимиева дейност носи всички черти на нещо ново, различно от дотогавашната практика, черти, които съставляват характеристиката, очертават параметрите на един нов етап от развитието на средновековната българска култура.

Очевидно не може и не бива да се поставя знак за равенство между старо и реакционно, но може и трябва да се отговори на въпроса в каква

степен и в какво направление е прокаран стремежът към запазване/върщане на старината и как действа в това отношение Евтимий, като дава път и на новото, което е вече утвърдено в практиката.

През 50-те и 60-те години на ХХ век се преодолява ограничената, опростенческа интерпретация при характеристиката на Търновската книжовна школа. Най-пълно, всестранно и аргументирано прави това Д. С. Лихачов, чиито трудове и до днес са основополагащи и програмни³. Според него Евтимиевата реформа е мощно и дълбоко единно умствено движение, което обхваща различни страни и „се отразява едновременно в литературата, писмеността в цяло, живописата и религията“⁴. За консервативния характер на Евтимиевата реформа Д. С. Лихачов пише: „Евтимиевските реформи писменности XIV в. не только отражали новые явления, но и носили упорядочивающий характер, способствовали сохранению языка, противостояли проникновению новых форм и появлению национальных рецензий славянского литературного языка. Стилистические реформы Евфимия предусматривали также создание своей собственной эстетики, поэтики, опирающейся, конечно, на старую, свою славянскую и греческую метафрастовскую, в известной мере консервативную, но прогрессивную в своей консервативности для эпохи, когда следовало во что бы то ни стало сохранить болгарскую культуру перед лицом Османского завоевания“⁵.

И тази „прогресивна консервативност“ Лихачов вижда у най-важните представители на Евтимиевия кръг – Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Владислав Граматик и много други книжовници от XIV–XVI век. Консервативният характер на цялостната естетика и поезика на Търновската книжовна школа се съчетава органически с новото, което навлиза в езика от народната реч и новото, което се внася от самите книжовници като стила „плетение словес“⁶.

Изключително точна, ярна и задълбочена характеристика на Търновската книжовна школа и на развойните процеси в езика от онази епоха прави Дора Иванова-Мирчева. Според нея „Търновските книжовници не могат да бъдат упреквани, че с ъ з н а т е л н о са отдалечавали езика си от народния с цел да го направят неразбираем, „само за избрани“... Но те са били привърженици на друга естетическа ценностна система, която ги е довела до други творчески решения, дали отражение и върху стилно-езиковите средства и норми. Извън всяко съмнение е, че те не са могли да избягнат напълно от развойните процеси, които се извършвали точно през тези векове в говоримия български език“⁷. И по-нататък във връзка със схващанията на Търновските реформатори на правописа Дора Мирчева пише: „Те могат да се окачествят като едно в голяма степен у м е р е н о допускане в книжовната норма на новите езикови явления, във връзка със степента на тяхната фреквентност... При

19. Търновска книжовна школа. Т. 7

това положение подлежи на сериозно преразглеждане битуващото в научната литература твърдение, че в Търново бил създаден „изкуствен“ книжовен език, с още по-изкуствен правопис“⁸.

За новото, което Евтимий възприема и внася в книжовния език, Ив. Харалампиев формулира като основен принцип на езиковата реформа „съобразяването с етапа, до който е достигнало развитието на старобългарската книжовна норма в среднобългарската епоха, с новоразвити черти, добили широко разпространение в среднобългарските паметници“⁹. На второ място авторът посочва „доближаването на графиката и правописа до гръцката графика и правопис и ориентация на литературния език към гръцкия литературно-езиков узус“¹⁰. В същото време Харалампиев справедливо отбелязва, че „търновските реформатори са търсели в старината о п о р а (разр. моя – А. Д.), но не и пълно връщане към стари норми“¹¹.

Както съм изтъквал преди години (и не само аз), Евтимиевата реформа надхвърля тясно филологическите рамки. Тя е широко замислена многоаспектна дейност, насочена към книжовния език, към литературата и към изкуството изобщо като отражение на действителността към църковната система и тяхната роля за постигане на културно единство, единство в идеология, подчинена на общодържавните цели в една драматична за България епоха. А тези цели не са могли да бъдат постигнати без прокарване на единство в основното средство и оръдие на културното общуване – езика, по-точно литературния език. В този смисъл Евтимиевата реформа по-вярно може да се определи като идеологическа, литературна и езиково-правописна. При това езиковата страна на реформата е много тясно, органически преплетена с литературно-идеологическата – и при новите преводи, и при сверяването на старите преводи с гръцките оригинали, и при новото, оригинално литературно творчество.

2. Основният източник за анализи и изводи, конкретният литературно-езиков материал, на който се базират изследвачите досега (от Яцимирски и Калужняцки до наши дни) и който се използва за илюстрация на изказани автори тези, са публикуваните съчинения на самия Евтимий и неговите ученици (главно издадените Цамблакови жития и похвални слова, частично Киприан, Сказанието на Константин Костенечки...). Почти не са влезли в научно обръщение Цамблаковите минейни слова (за Рождество Богородично, за Въздвижение кръста, за трите отрока и пророк Даниил, за 40-те мъченици, за Преображение Господне и др.), триодните слова (напр. за иноческото житие, за поста и сълзите, за милостинята и нищите, за Възнесение Господне и др.); същото се отнася и до Цамблаковите химнографски творби, до съчиненията, отбелязвани като *varia*... И все по тази утъпкана пътека се върви от години наред. А в

последно време беше обработен археографски и текстологично внушителен корпус от неиздадени съчинения на Григорий Цамблак и други писатели от Търновската книжовна школа! Повече от десет години обаче те не могат да видят бял свят! В това отношение ние сме в дълг не само към всички, които работят по Търновската проблематика, но и към българската култура изобщо.

Едва ли тези неизползвани досега съчинения и различни техни преписи ще променят коренно нашите представи за състоянието на книжовния език, за литературно-художествената същност на Търновската книжовна школа, но те във всички случаи ще разкрият нови моменти, нови детайли, ще ни дадат по-богат доказателствен материал в подкрепа на една или друга теза или хипотеза.

БЕЛЕЖКИ

¹ Преглед на проучванията върху Търновската книжовна школа е правен многократно, затова аз няма да се спирам на отделните трудове, добре известни на палеославистите и медиевистите. Ще посоча само няколко важни заглавия, които още стоят в ползрението на изследвачите: **Радченко, К.** Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецким завоеванието. Киев, 1898; **Сърку, П. А.** К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. СПб., 1898; **Яцимирский, А. И.** Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжовой деятельности. СПб., 1904; **Ягич, И. В.** Рассуждения о южнославянской и русской старини о церковнославянском языке. СПб., 1898; **Цонев, Б.** История на българският език, том II, С., 1934; **Киселков, В. Сл.** Патриарх Евтимий. С., 1938; **Киселков, В. Сл.** Митрополит Григорий Цамблак. С., 1946; **Вранска, Цв.** Стилни похвати на Патриарх Евтимий. Сб. на БАН, кн. XXXVII—2, С., 1942; **Динеков, П.** Евтимий Търновски. – В: История на българската литература. Т. I, С., 1962; **Динеков, П.** Търновската книжовна школа и развитието на българската литература. – В: Търновска книжовна школа. Т. I. С., 1974; **Лихачев, Д. С.** Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России, М., 1958; **Лихачев, Д. С.** Передовая линия обороны болгарского государства духа. Старобългаристика, V, 1981, кн. 4, с. 21—27 и др.; **Георгиев, Е.** Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литература. В: Търновска книжовна школа, II; **Георгиев, Е.** Разгръщане на новаторските тенденции в книжовното дело. Евтимий Търновски и неговите ученици и последователи. В: Търновска книжовна школа, Т. II, С., 1980; **Мирчев, К.** Историческа граматика на българския език. С., 1963; **Русев, П.** Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. В: Търновска книжовна школа. Т. I. С., 1974; **Русев, П.** Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983; **Гълъбов, Ив.** Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. – В: **Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев.** „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 55—90; **Иванова-Мирчева, Дора.** Евтимий Търновски, писател творец на литературния български език от Късното средновековие. В: Търновска книжовна школа, Т. I. С., 1974; **Иванова-Мирчева, Дора.** Отражение на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV век. В: Тър-

новска книжовна школа, том II, С., 1980; **Иванова-Мирчева, Дора**. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987 и др.; **Давидов, А.** Към характеристиката на Евтимиевата реформа. В: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, том XXI, кн. 2, С., 1986, с. 69–94; **Давидов, А.** Езикът на Григорий Цамблак с оглед на неговата лексика. В: Търновска книжовна школа, том III, С., 1984 и др.; **Харалампиев, Ив.** Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. С., 1990; **Харалампиев, Ив.** Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. Велико Търново, 1995 и др. Всички те определено приемат, че реформа е имало, като разглеждат разнообразните проявления на Търновската книжовна школа повече или по-малко многостранно и им дават различни оценки. Други изследвачи обаче направо отричат „че търновският патриарх Евтимий е бил вдъхновител или извършител на някакви правописни или по-общи езикови реформи във втората половина на XIV век“ (Вж. **Талев, И.** Извършвал ли е Патриарх Евтимий правописна реформа. – Български език, 1991, № 2); **К. Кабакчиев** също прави подобно заключение: „Изследването на езика на Евтимиевите съчинения говори, че за реформа от езиково-правописно естество не може и дума да става“ (Вж. **Кабакчиев, К.** Евтимиевата реформа. Хипотези и факти, Пловдив, 1997, с. 167).

² Вж. **Харалампиев, Ив.** За Евтимиевата реформа – с хипотези без факти. – В: Старобългаристика, XXIII (1999), 1, с. 111.

³ Вж. по-специално доклада му на IV международен конгрес на славистите („Некоторые задачи...“), както и други негови трудове – монографии и студии.

⁴ **Лихачев, Д. С.** Некоторые задачи..., с. 16.

⁵ **Лихачев, Д. С.** Передовая линия..., с. 26.

⁶ **Лихачев, Д. С.** Некоторые задачи...

⁷ **Иванова-Мирчева, Дора**. Книжовните школи и българският книжовен език през вековете. – В: **Иванова-Мирчева, Дора, Иван Харалампиев.** История на българския език. Велико Търново, 1999, с. 270.

⁸ Пак там, с. 271.

⁹ **Харалампиев, Ив.** Езикът и езиковата реформа..., с. 152.

¹⁰ **Харалампиев, Ив.** Евтимий Търновски. – В: **Иванова-Мирчева, Дора, Иван Харалампиев.** Чит. съч., с. 318.

¹¹ **Харалампиев, Ив.** Езикът и езиковата реформа..., с. 152.